

Blicken från norr – Nathanael Gerhard af Schultén och fregatten *Dianas* expedition till Medelhavet 1786–1787

Emil Kaukonen

Inledning

Nathanael Gerhard Schultén (1750–1825), adlad af Schultén år 1809, var en framstående person på flera samhällsområden i det svenska riket och senare i storfurstendömet Finland.¹ Från en uppväxt på Nagu i Åbolands skärgård avancerade han snabbt både på den vetenskapliga banan och i statlig tjänst. Trots att Schultén rörde sig i samma kretsar som flera inom historieforskningen uppmärksammade akademiker, militärer och statsmän, finns endast ett fåtal publikationer som behandlar honom som historiskt subjekt. Olof Mustelin har bearbetat och kommenterat en tryckt version av en självbiografi² som Schultén själv inte ämnade för publicering, medan både Mustelin och E. Holmberg har sammanställt Schulténs brevväxling i urval.³

Det som gör Schultén speciellt intressant även ur ett internationellt perspektiv är att han deltog i en expedition till Medelhavet, närmare bestämt Marocko, åren 1786–1787. Expeditionen med den svenska örlogsfregatten *Diana* hade som syfte att bära gåvor till sultanen Muhammed III (1710–1790, regerade 1757–1790); dylika expeditioner gjordes vartannat år för att uppehålla fredliga förhållanden mellan Sverige och Marocko. Orsaken till dessa tributbetalningar var säkerhetspolitisk; genom att skicka så kallade fredspresenter till de nordafrikanska staterna (Marocko samt de Osmanska lydstaterna Alger, Tunis och Tripoli) skyddades svenska handelsfartyg och deras besättningar mot deras kaparflottor.⁴ Fastän Schultén inte var direkt inblandad i de diplomatiska skeenden som var färdens huvudsyfte, erbjöd denna förbindelse mellan Sverige och Marocko en möjlighet för honom att besöka fjärran länder och potentiellt knyta kontakter där. Schulténs resa och möten kan därför även anses illustrera den tidiga globaliseringens sammankopplande processer, genom vilka avlägsna individer och nätverk med en tilltagande hastighet började knytas samman från och med 1700-talets sista årtionden.⁵

¹ Eftersom jag i denna text främst behandlar sammanhang där af Schultén inte ännu blivit adlad, använder

² Nathanael Gerhard af Schultén, *Levnadsteckning*. Svenska litteratursällskapet i Finland 1964, ursprungstext skriven 1820; utgiven, redigerad och kommenterad av Olof Mustelin.

³ E. Holmberg (utg.), *H. G. Porthan och Nath. Gerh. Schultén. Brevväxling 1784–1804*. Svenska litteratursällskapet i Finland 1948; Olof Mustelin, Tre okända Porthan-brev, *Historisk tidskrift för Finland* 1957, 150–155; Olof Mustelin (utg.), *Gabriel Palanders brev till Nathanael Gerhard Schultén om gradmätningen i Lappland 1802. Särtryck ur Lychnos* 1962 (s.l. 1963); Olof Mustelin (utg.), *Gustavianska opinioner. M. Anckarsvärds brev till N. G. Schultén 1790–1808*. Almqvist & Wiksell 1965.

⁴ Joachim Östlund, *Saltets pris. Svenska slavar i Nordafrika och handeln i Medelhavet 1650–1770*. Nordic Academic Press 2014, 131–138.

⁵ C. A. Bayly, *The Birth of the Modern World 1780–1914. Global Connections and Comparisons*. Blackwell 2004, 1–3.

Syftet med denna text är att redogöra för Schulténs seglats till Medelhavet med fregatten *Diana* åren 1786–1787 och studera hans roll som bärare och formare av kunskap om de länder han besökte för sina landsmän. Artikeln lyfter inte endast fram en aspekt av Schulténs liv och verksamhet, utan ger även insikter i det sena 1700-talets vetenskapliga verksamhet på mikronivå och den nyfikenhet om fjärran länder som fanns i det svenska riket vid denna tid. Hur förhöll sig Schultén till de platser som han besökte och vilken kunskap om dem bar han med sig hem? Hur blev Schultén genom sitt vetenskapliga intresse sammankopplad med individer – både kring Medelhavet och i Norden – som på olika sätt delade hans nyfikenhet?

En vetenskaplig och politisk karriär

Den mest informativa källan för information om Schulténs liv i stora drag är Schulténs *Levnadsteckning*, skriven av honom själv under en sjukdomsperiod hösten 1820. Texten är skriven som en memoar och bär därmed på vissa källkritiska utmaningar, inte minst det faktum att den är skriven drygt 30 år efter de händelser som jag i huvudsak behandlar i min analys. Det självbiografiska formatet erbjuder å sin sida en möjlighet till att betrakta texten som en presentation av ett förflutet liv för en tänkt läsarkrets; på detta vis speglar Schulténs text det som han i skrivande stund ville betona.⁶ För min undersökning har jag i huvudsak utgått från detta verk och vänt mig till arkivkällor, främst brev ur af Schulténska samlingen vid Åbo Akademis bibliotek, då dessa har kunnat belysa någon aspekt av Schulténs roll som kunskapsbärare. Talande för Schulténs ambition med den självbiografiska texten är att han ger en förstahandsbeskrivning av händelserna på Sveaborg under Gustaf III:s statskupp år 1772, med motiveringen att han inte ”funnit [den] utförligen beskriven” på något annat ställe.⁷ Beskrivningen som han ger av händelserna är för det mesta allmän, med några anekdoter om enskilda officerares handlingar och dylikt, men utan specifika datum. Orsaken till detta är att han inte förde dagbok under en stor del av den tid som han skildrar i sin memoartext, vilket innebär att den i regel är skriven utgående från Schulténs minne.⁸ Det står dock klart att självbiografien, även om den inte ursprungligen var ämnad för allmänhetens ögon, skrevs med syftet att bidra med ny information och kunskap som inte finns annanstans.

Nathanael Gerhard Schultén föddes på Nagu 29 oktober år 1750. Han var son till Samuel Schultén, juris professor vid Akademien i Åbo, och Beata Maria Palander, dotter till kapellänen Abraham Axelsson Palander vid Dragsfjärds kapell i Kimito. Efter Samuel Schulténs död år 1752 gifte Beata Maria Schultén om sig med Gabriel Hagelberg, fältväbel vid Livdragonregementet. Som ett resultat av sin mors andra äktenskap hade Nathanael Gerhard nio halvsyskon, av vilka endast system Beata Agatha Hagelberg överlevde honom. Sin tidiga utbildning i läs- och skrivkunighet och grundläggande kristendomslära fick Schultén av sin mor, men redan innan tolv års ålder hade han skolats av en lång rad tutorer, lärare och handledare: vicebibliotekarien och senare biskopen Jacob Haartman, magistern och senare domprosten Christian Cavander,

⁶ Heidi Kurvinen, Muistelmat lähteenä. Toimittaja Anni Voipion *Lehtimatka*. I Heini Hakosalo et al. (red.): *Historiallinen elämä. Biografia ja historiantutkimus*. Suomalaisen kirjallisuuden seura 2014, 132–150: 132–134.

⁷ af Schultén 1964, 36.

⁸ af Schultén 1964, 36–38.

kyrkoherden Abraham Mjödth, studenterna Axel Palander och Eric Levan samt vicepastorn Anders Gottskalk. År 1762 blev han antagen till studier vid Akademien i Åbo, där han undervisades av ett antal framstående akademiker: Anders Planman, Pehr Kalm, Jakob Gadolin och Martin Johan Wallenius. Den sistnämnda berömmar af Schultén särskilt i sin självbiografi för dennes matematiska och pedagogiska förmåga, konstaterande att ingen människa ”i högre grad förtjent och bibehållit [hans] djupa erkänsla”.⁹

Tiden vid Akademien i Åbo var inte utan sina utmaningar, men i regel verkar Schultén ha varit framgångsrik i sina studier. Efter att han år 1762 blev student vid elva års ålder hämmades hans möjligheter till vidare studier och ett socialt liv i Åbo av styvfadern Hagelbergs ointresse för att erbjuda honom ekonomiskt stöd för läroböcker och nya kläder. Trots detta erhöll Schultén kandidatexamen år 1772, utnämndes vid promotionsceremonin till primus bland de nya kandidaterna och erhöll snart därefter, år 1773, titeln docent i astronomi.¹⁰ För att förkovra sig vidare inom astronomi reste Schultén till Stockholm, där han studerade under professor Pehr Wilhelm Wargentin, som han uppskattade mycket högt: ”Uti denna vördnadsvärde mans sällskap, och af hans lärorika samtal, profiterade jag mer än af någon läsning.”¹¹

Merparten av Schulténs akademiska författarskap består av kartografiska arbeten, huvudsakligen gällande de svenska och finska kustområdena. Utöver en kartläggning av skärgårdsområdena och markerandet av farliga grund skrev han också flera texter där han redogjorde för fördelarna med att använda de senaste astronomiska verktygen för att exaktare kunna beskriva orters geografiska läge; dessa publicerade han i *Kongl. Vetenskaps-Academiens Handlingar*.¹² Schulténs meriter i den svenska statens tjänst uppmärksammades och belönades i flera kontexter; han blev ledamot av Kungliga Vetenskapsakademien år 1792, riddare av Nordstjärneorden år 1799, befordrades till överste av Arméns flotta år 1808 och blev slutligen ledamot av Krigsvetenskapsakademien år 1809.¹³ Efter att han flyttade tillbaka till Finland utnämndes Schultén år 1814 till ledamot i regeringskanseljen, sedermera senaten. Under sin tid i senaten var han chef för Ecklesiastikexpeditionen, ledamot i Skolkommissionen

⁹ af Schultén 1964, 24–27.

¹⁰ af Schultén 1964, 25–31.

¹¹ af Schultén 1964, 39–41.

¹² Nathanael Gerhard af Schultén, Geographiska belägenheten af några orter i Finland, bestämd genom astronomiska observationer, åren 1787 och 1788, *Kongl. Vetenskaps-Academiens Handlingar*. Stockholm 1798, 189–202; Nathanael Gerhard af Schultén: Några svenska orters latituder och longituder, determinerade genom astronomiska och chronometer observationer, *Kongl. Vetenskaps-Academiens Handlingar*. Stockholm 1799, 100–114; Nathanael Gerhard af Schultén: ’Försök, att genom astronomiska och chronometriska observationer närmare bestämma Östersjöns bredd, Gottlands rätta läge och flera orters geographiska belägenhet’, *Kongl. Vetenskaps-Academiens Handlingar* (Stockholm 1801), s. 271–298; Nathanael Gerhard af Schultén: ’Försök, att förklara orsaken till vattnets stigande och fallande, samt derigenom uppkommande strömdrag i Östersjön’, *Kongl. Vetenskaps-Academiens Handlingar* (Stockholm 1806), s. 77–94; Nathanael Gerhard af Schultén, ’Geographiska belägenheten af åtskilliga Svenska orter, i synnerhet uti Rikets södra och vstra provinser, bestämd genom astronomiska observationer och triangelmätningar, åren 1803 och 1804’, *Kongl. Vetenskaps-Academiens Handlingar*. Stockholm 1806, 149–197.

¹³ af Schultén 1964, 211–213.

och chef för Lots- och Fyrinrättningen i Finland.¹⁴ Schultén dog i Åbo den 4 juni 1825 efter en akademisk och politisk karriär som sträckte sig över sex årtionden.¹⁵

Resan till Medelhavet: barbari och civilisation

År 1779 utnämndes Schultén till professor vid arméns flotta, det vill säga skärgårdsflottan. Till hans uppgifter hörde att hålla dagliga föreläsningar om sjöfartsteori för officerarna och underofficerarna vid den finska eskadern; de föregående utbildades i astronomi och mekanik, medan de senare lärde sig grunderna i matematik.¹⁶ Schultén var stationerad på Sveaborg där han hade möjlighet att umgås med sin ungdomsvän Carl Olof Cronstedt (1756–1820). Eftersom Schultén hade ett stort intresse för medelhavsområdets vetenskapliga möjligheter, hade Cronstedt lovat honom att han skulle få följa med på Cronstedts bekostnad om ett fartyg under dennes befäl kommenderades till Medelhavet. Då fregatten *Diana* i september år 1786 förbereddes för en resa till Livorno och Marocko för att ”föra de vanliga presenterna” till sultanen i Marocko¹⁷, skrev Nordenankar till Schultén att en plats hade reserverats för honom på fartyget.¹⁸ Schultén fick delta i färden med kaptenstraktamente i utbyte mot att han skulle delta i det dagliga arbetet, utbilda officerarna i astronomi, navigation, manövrer och observationer samt föra journal över resan.¹⁹

Det är uppenbart att Schulténs ställning och kunnande inom den sjöfarande och vetenskapliga gemenskapen i det svenska riket möjliggjorde hans deltagande i resan, men hans personliga kontakter lär ha spelat en minst lika stor roll som hans meriter som kartograf och vetenskapsman. Mot detta pekar redan det faktum att han tidigare hade diskuterat en medelhavsresa med sin vän Cronstedt, som redan år 1783 hade befordrats till major vid arméns flotta²⁰, samt att hans mentor i sjömättnings- och kartografikonsten Johan Nordenankar hade befordrats till vice amiral och ledamot av amiralitetskollegiet år 1776.²¹ Med tanke på kontakter inom de svenska flottorna låg Schultén alltså mycket väl till. Dessutom fick han möjligheten att delta i en expedition där hans expertis med stor sannolikhet skulle uppskattas av de övriga resenärerna, vilket Nordenankar försäkrar Schultén om då han skriver om fregattens förberedande:

Öfwerste Lieutenant Christjernin som en gång förut gordt en Expedition åt Marocco är nu Commenderad at utföra denna Expedition. Han är en hurtig Officer, ganska Capabel sjöman och som älskar och hedrar Wettenskaper och deras ägare, så at Herr Professorn helt viss skall få mycket nöije och all satisfaction under denna Expedition.²²

¹⁴ af Schultén 1964, 195–196.

¹⁵ Erkki Urpilainen, af Schultén, Nathanael Gerhard, *Biografiskt lexikon för Finland* (webbpublicering december 2014), URN:NBN:fi:sls-5238-1416928957844 (10.1.2019).

¹⁶ af Schultén 1964, 51–52.

¹⁷ af Schultén 1964, 52.

¹⁸ Brev från Johan Nordenankar till Nathanael Gerhard Schultén, Stockholm 10.7.1786, nr. 65a, vol. A:X, af Schulténska samlingen, ÅAB.

¹⁹ af Schultén 1964, 52.

²⁰ Herbert Lundh, Carl Olof Cronstedt, urn:sbl:15696, *Svenskt biografiskt lexikon*.

²¹ Stig Jägerskiöld, Johan Nordenankar, urn:sbl:8198, *Svenskt biografiskt lexikon*.

²² Brev från Johan Nordenankar till Nathanael Gerhard Schultén, Stockholm 10.7.1786, nr. 65a, vol. A:X, af Schulténska samlingen, ÅAB.

Fregatten *Diana* lämnade Stockholm den 30 september och styrde först till Dover där den brittiska diplomaten Sir Thomas Wroughton, som hade varit posterad i Stockholm under en längre tid, steg i land den 16 oktober.²³ Efter detta följde en två månaders väntan vid Lissabons hamn, där någon form av gräl enligt Schultén uppstod mellan af Christiernin och fartygets officerare. Schultén gjorde försök till att jämka mellan de stridande parterna, men var inte helt framgångsrik. Den journal som han höll på fregatten ger ingen antydning om vad som låg som grund för osämjan, men Schultén beskriver den som ”uppkommen genom Chefens obetänksamma bemötande”.²⁴ Eventuellt kunde tvisten tänkas ha handlat om de bespisningsproblem som af Christiernin inrapporterade till kanslikollegium strax efter inseglandet i Lissabons hamn. Ansenliga mängder av matvaror som var köpta på af Christiernins bekostnad blev förskämda på grund av utrymmesbrist ombord, vilket ledde honom till att be om att kanslikollegium skulle ersätta hans matkostnader.²⁵

Efter detta intermezzo seglade fregatten till Baie de Tanger, där besättningen först besökte Gibraltar i åtta dagar. Fortet är det första resmålet som får en mer ingående beskrivning i Schulténs levnadsberättelse och han berömmar det med stor fascination. Guvernören och generalen George Eliott hade gett sällskapet tillstånd att besöka alla delar av fortet, en möjlighet som Schultén och de övriga ivrigt utnyttjade. Schultén verkar hysa ett speciellt intresse för platsens närhistoria, närmare bestämt den spanska belägringen 1779–1783, och påpekar att gatubilden och societetslivet avspeglade konfliktåren. Byggnader låg i ruiner, stycken av bomber fanns ännu kvar på gatorna, och delar av spanska örlogsfartyg hade efter sin förstörelse återanvänts som modeföremål i form av möbler och spännen. Från toppen av Giblartarklippan fick Schultén för första gången se Marocko, Tanger och Kap Spartel.²⁶

Schultén skriver sparsamt om uppdraget som expeditionen skulle uppfylla, det vill säga fredens vidarehållande mellan Sverige och Marocko. Han konstaterar att Muhammed III:s pågående krig mot vissa berberstammar gjorde det svårt för af Christiernin att nå denne för att överrätta presenterna, men verkar i övrigt vara ointresserad av resans egentliga ändamål. Vid ankomsten till Tanger gick ett sällskap bestående av af Christiernin, tre officerare, två underofficerare och sex frivilliga – av vilka Schultén uppenbarligen var en – i land med presenterna och togs emot av stadens guvernör Abdelmalek.²⁷ Bland de europeiska konsulerna finner Schultén mycket att berömma:

Jag flyttade i land till General Consuln Wennström, gjorde i sällskap med honom bekantskap med Europas dervarande General-Consuler och Consuler i synnerhet den Spanska som hade det vackraste huset, den Franska, den Holländska och den Danska, som alla lefde i mycken förtrolighet tillsammans [...] Flere Consuler ägde vackra Trädgårdar, i synnerhet den Danske, fullsatte med Pomerans- och Citronträd, som då

²³ *Journal Hållen på Kongl. Örlogs Fregatten Diana 40. Canoner under Herr Öfverstelieutenanten och Riddaren Christiernins Befäl på Expedition till Marocco och Medelhafvet. Börjad d. 29 September 1786.*, vol. 38, af Schulténska samlingen, Handskriftsavdelningen, ÅAB.

²⁴ af Schultén 1964, 53.

²⁵ Brev från Harald af Christiernin till Kungl. Maj:t och kanslipresidenten, ombord på *Diana* utanför Lissabon 28.12.1786, nr. 86, vol. 2: Svenska beskickningars skrivelser till Kungl Maj:t och kanslipresidenten 1771–1795, *Diplomatica Maroccana 1698–1809*, Marieberg, Riksarkivet.

²⁶ af Schultén 1964, 53–54.

²⁷ af Schultén 1964, 54, 59.

stodo i full blomma, och spridde den angenämaste lukt. Granat-träd med sina sköna röda blommor, Persike- Aprikos- och Fikonträd med flere sorter växte der i öfverflöd. Hägnaderne utgjordes af vårdslöst uppkastade Stenmurar eller af en stor buske, Agave, som der å orten kallades vild-fikon.²⁸

Sällskapet blev varmt emottaget av Abdelmalek, som tidigare hade skött ett ämbete i Konstantinopel och som Schultén beskriver som ”kunnig och aktningsvärd”.²⁹ Schultén ger vid handen att sällskapet gjorde flera besök till Abdelmaleks hus, men någon detaljerad beskrivning av dessa möten eller landet i allmänhet ges inte i hans levnadsberättelse. Schulténs kommentarer gällande landet och dess befolkning är förenliga med de rådande uppfattningarna om Nordafrika i hans samtid. Samtida europeiska reseberättelser och vetenskapliga utläggningar om Nordafrika understryker i regel regenternas despotism och befolkningens ociviliserade karaktär, medan själva området och dess folk väckte såväl fruktan som avsky hos européer.³⁰ Även i samtida svenska texter är den polemiserande presentationen gängse; som ett exempel kan nämnas Peter Forsskåls *Tankar om den borgerliga friheten*, där Forsskål ger vid handen att ”Kungarna i Barbariet leka onäpst med sina undersåtars lif”.³¹ Schultén diskuterar inte sultanens roll i det marockanska samhället, men framställer däremot landets invånare som opålitliga och våldsamma; morerna stjal av de europeiska konsulerna och berberstammarna gör räder mot landets övriga befolkning.³²

Både i Tanger och i Mogador³³, som *Diana* besökte senare under expeditionen, erhöll Schultén stadsguvernörernas tillstånd att – i sällskap av en av guvernörens soldater – besöka landsbygden för att samla ”örter och insekter”. Eskorten visade sig även vara nödvändig då Schultén i öknen nära Mogador angreps av en bandit, som flydde då han fick syn på soldaten. Om växtligheten som han intresserade sig för är Schultén fåordig och kommenterar ytterligare att både han och den lokala floran led av den extrema hettan:

Staden omgifves helt och hållet på landsidan af ett sandhaf, hvars fina och rörliga sand vid påkommande storm alltid är i rörelse. Öfver denna sandhed måste man färdas nära en half tysk mil, för att komma till det odlingsbara och på bergen med skog beklädda landet, hvilka bergs förnämsta prydnad utgjordes af Argansträdet: [...] De flesta växter voro utaf den brännande hettan förtorkade. [...] landets flora var på detta ställe ganska fattig, åtminstone denna årstid; utom Argansträdet, landets förutnämnde förnämsta prydnad, såg man här och där några högre palmträd, en liten palmbuske, några hyacinter, och på fuktiga ställen Nerium Oleander.³⁴

²⁸ af Schultén 1964, 54–55.

²⁹ af Schultén 1964, 54.

³⁰ Ann Thomson, *Barbary and Enlightenment. European Attitudes towards the Maghreb in the 18th century* (Leiden 1987), s. 99, 102–103, 107–108; Linda Colley: *Captives. The story of Britain's pursuit of empire and how its soldiers and civilians were held captive by the dream of global supremacy, 1600–1850*. Brill 2002, 46–48; Östlund 2014, 21–22.

³¹ Peter Forsskål, *Tankar om den borgerliga friheten*. Bokförlaget Atlantis 2009 (urspr. 1759), 4.

³² af Schultén 1964, 54–55.

³³ Staden omdöptes år 1958 till Essaouira.

³⁴ af Schultén 1964, 54–55, 62–63.

Liksom i Tanger visar Schultén en större entusiasm för det främmande då det återfinns i en bekant och europeisk kontext. Även i Mogador, där han var inkvarterad hos den engelska konsuln John Hutchison, berättar Schultén att han fann ”flere af landets sällsyntare växter.”³⁵ I sina etnografiska kommentarer om marockanernas levandssätt och kultur är Schultén i regel negativ och avvisar landet och dess befolkning som oinspirerande och föga intressanta. Det enda som han väljer att skriva något mer om är det marockanska kavalleriets rytteriövningar som han bevittnade i Mogador:

Fästningens garnizon, bestående af Cavalleri, ganska väl beridne Negrer, åt hvilka Kejsaren gaf ett utmärkt företräde, öfvade sig här dagligen på ett sätt som mera syntes vara skämt, än alfvare, att rida i full carrière, med landets oförliknelige, sköna och lätta hästar, derunder lossa sina gevär, förut, akterut eller på sidorne, under samma fart kasta sitt gevär i luften, och åter gripa det med behändighet, samt under starkaste fart i ögnablicket kunna stanna sin häst, utgjorde det väsendtliga af deras dagliga öfningar.³⁶

Övningen beskrivs även i detalj i den samtida svenska konsultssekreteraren Olof Agrells bok *Bref om Maroco* från 1796, där den kallas ”krutridning”.³⁷ Schultén ger en beskrivning av ryttarnas klädsel och utrustning; de är klädda i vitt ylletyg enligt landets sed, bär musköt samt en sorts kort sabel och använder sig av rytteriutrustning som är specialtillverkad för ändamålet.³⁸ Dessa trupper hörde sannolikt till någon av de stammar som den regerande sultanen Muhammed III rekryterat till sin sida för att motverka den stående arméns maktanspråk.³⁹ Schulténs antropologiska blick tränger dock inte djupare än ytan, som han stundvis beskriver med stor detaljrikedom. Den synvinkel han skriver utifrån representerar på ett visst plan en brytningspunkt i den europeiska utbildade elitens syn på Nordafrika, eftersom resan till Medelhavet sammanfaller tidsmässigt med en övergångsperiod i den allmänna europeiska synen på islam och muslimer. Fram till det sena 1700-talet var ”turken” – i form av de nordafrikanska kaparna och Osmanska riket – ännu en verklig utmanare till det kristna Europa.⁴⁰ Således kan man vid denna tid inte tala om en allmän västeuropeisk känsla av västlig/kristen överlägsenhet i relation till det östliga/islam enligt den modell som Edward Said gör gällande i *Orientalism*; snarare kan man säga att Schulténs reflektioner och betraktelser bidrog till att forma det kunskaps- och uppfattningsväv som skapade och upprätthöll denna tudelning.⁴¹

En svårbesvarad fråga är till vilken grad denna uppfattning uppstod genom Schulténs egna erfarenheter och till vilken grad den var färgad av hans läsning av samtida texter om ämnet. Som goda källor till kunskap om Marocko och dess befolkning nämner han i sin levnadsteckning både den danska konsuln Georg Høsts verk *Efterretninger om Marókos og Fes* från 1779 och Agrells *Bref om Maroco*, men det är fullt möjligt att

³⁵ af Schultén 1964, 61–63.

³⁶ af Schultén 1964, 61–62.

³⁷ Agrell 1796, 71–72.

³⁸ af Schultén 1964, 62.

³⁹ C. R. Pennell, *Morocco: From Empire to Independence*. Oneworld Publications 2003, s. 108.

⁴⁰ James G. Harper, ’Introduction’, James G. Harper (red.): *The Turk and Islam in the Western Eye, 1450–1750: Visual Imagery before Orientalism*. Routledge 2011, 1–18; 1–2, 7.

⁴¹ Edward Said, *Orientalism*. Random House Canada 1978.

Schultén även läst andra reseberättelser och beskrivningar av området.⁴² Schulténs avvisande inställning till så gott som allt det som han betraktade som ”moriskt” var antagligen till en viss grad en följd av hans förkunskaper om området och dess folk. Att Schultén lägger skulden för att ha fördärvat eller misskött landet på invånarna är nämligen typiskt för samtida uppfattningar om Nordafrika. Bland den europeiska intelligentsian existerade också en allmän uppfattning om att de nordafrikanska moreerna och berberna missbrukade ett landskap som skulle kunna blomstra under europeisk kontroll.⁴³ Dyliga resonemang återfinns till exempel i den svenska konsulssekreteraren Carl Reftelius tvåbandsverk *Historisk och politisk beskrifning, öfver riket och staden Algier* som utgavs redan 1737 respektive 1739. Även i fångenskapsberättelser, såsom sjökaptanen Marcus Bergs *Beskrifning öfver barbariska slafweriet uti kejsardömet Fez och Marocco*, återges liknande förhållanden.⁴⁴ Denna typ av tankegångar och diskussioner skulle komma att förstärkas under det följande seklet och de övergick gradvis från retorik till praktik i och med det franska koloniala projektet i Nordafrika.⁴⁵

Publikationen av den första upplagan av Carl von Linnés *Systema Naturae* år 1735, med den omvälvning i vetenskapligt tänkande som den där presenterade taxonomin medförde, innebar att alla expeditioner som utgick från Europa under 1700-talets andra hälft hade en aspekt av igenkännande, insamlande och namngivande av lokala växt- och djurarter. I sin studie om reseberättelser påpekar historikern Mary Louise Pratt – på ett sätt som är mycket träffande då det gäller Schulténs reseberättelse – att kategoriseringen av den främmande omgivningens flora och fauna i samtliga europeiska reseberättelser från denna tid blev en naturlig del av resenarrativet.⁴⁶ Samtidigt kan man anta att Schultén, som skriver om sin stora iver att åka med på resan, liksom andra samtida européer såg färden som ett led i sin utbildning och eventuellt som ett sätt att vinna både kunskap och samhällelig status.⁴⁷

Med tanke på den ljumna reaktion som Schultén uppvisade gentemot Tanger och Mogador med omnejd – den senare orten beskriver han som ”ett ställe, som förtjente föga uppmärksamhet”⁴⁸ – är hans fascination då det gäller Italien desto mer påfallande. Tillsammans med vissa av officerarna på *Diana* besökte han Livorno, Pisa och Florens. Schultén berömmar speciellt de gamla italienska städernas historiska karaktär och höga nivå av vetenskaplig verksamhet: under sin vistelse i Italien besökte han kyrkor, palats och muséer med stor entusiasm. Om ett besök till det lutande tornet i Pisa, som redan under 1700-talet hade fått stor uppmärksamhet som en turistsevärdhet, skriver Schultén:

[Tornet] var öfverst fullskrifvit af utländske Resande, som här antecknat sina namn, år och datum, när de vistats. Ibland andras igenfunno vi vår Konungs, Gustaf d. 3^{djes}, som äfven här ristat sitt namn.⁴⁹

⁴² af Schultén 1964, 55.

⁴³ Thomson 1987, 44.

⁴⁴ Östlund 2014, 267–275, 297–304.

⁴⁵ Diana K. Davis: Restoring Roman Nature. French Identity and North African Environmental History, Diana K. Davis & Edmund Burke III (red.): *Environmental Imaginaries of the Middle East and North Africa*. Ohio University Press 2011, 58–77.

⁴⁶ Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. Routledge 1992, 27–28.

⁴⁷ Gesa Mackenthun et al., Introduction. I Gesa Mackenthun et al. (red.): *Travel, Agency, and the Circulation of Knowledge* Waxman Verlag 2017, 13.

⁴⁸ af Schultén 1964, 63.

⁴⁹ af Schultén 1964, 56–57.

Vid sällskapetets ankomst till Florens köpte Schultén genast en guidebok eller -pamflett som beskrev stadens sevärdheter och sällskapet anställde en lokal guide som visade dem runt i områdets kyrkor. Schultén beklagar sig upprepade gånger över att de endast hade 14 dagar till sitt förfogande under detta besök, och att de därför endast hastigt hann besöka Palazzo Pitti och andra palats, bibliotek och muséer, som alla ”hade fordrat flere månader” att genomvandras. Han beskriver i korthet bredden av betydelsefull konst som fanns framställd på museerna:

[...] i Bildthuggeri, Venus de Medicis och Il Scrutatore, i Målning en myckenhet af Rafaëls, Titians, Rubens, Carachernas, Correggios, Guido de Renis och flere stora målares mästerstycken; ett helt rum fullsatt af de störste Målares egna Portraitter, af dem sjelf förfärdigade, ända till den då ännu lefvande Angelica Kauffman; flere rum fyllda af Vasa Hetrusca, hvilken samling ej har sin like; en ofantlig myckenhet af Caméer, som af den upplysta Mediceiska Släkten blifvit ihopbragte, med flera sådana stora märkvärdigheter; [...]⁵⁰

Från och med den andra hälften av 1700-talet började lärda individer och samfund i Europa och Nordamerika med en tilltagande fart bli sammankopplade.⁵¹ I Italien kunde Schultén dra nytta av denna process för att besöka vetenskapliga institutioner och kabinett. Den svenska vetenskapsvärlden, som Schultén under sitt besök representerade, hade redan gjort ett intryck i de italienska vetenskapliga kretsarna. Då han träffade Felice Fontana (1730–1805), som då var professor i logik vid universitetet i Pisa och senare utnämndes till ledamot i Kungliga Vetenskapsakademien⁵², fick han till sin förvåning höra att Fontana var väl bekant med den svenska naturvetenskapens landvinningar:

Han kände bättre, än man skulle tro, vår [Torbern] Bergmans och [Carl Wilhelm] Scheeles kemiska upptäckter, och satte i synnerhet värde på den sistnämnde, åt hvilken han tilldelte ett af de främsta rummen ibland då lefvande Europeiska snillen.⁵³

Schulténs beundrande beskrivning av den italienska landsbygden står i skarp kontrast till den avsmak som han i sin text visar för Marocko. Jorden var bördig, husen var byggda i en ”ädel stil”, maten var god och landet, som Schultén skriver att han gärna hade stannat kvar i, var att föredra ”framför alla andra orter i Europa”.⁵⁴ Detta var, till skillnad från Marocko, inget ogästvänligt, förtorkat och misskött land. Det är således inte svårt att uppfatta hur Schultén rangordnade Medelhavets europeiska och afrikanska kuster: de förra kunde han inte få nog av, de senare tvingades han utstå längre än han skulle ha önskat.

⁵⁰ af Schultén 1964, 57.

⁵¹ Bayly 2004, 80.

⁵² Barbara J. Hawgood, Abbé Felice Fontana (1730–1805): Founder of Modern Toxinology, *Toxicon* 33:5 (1995), 591–601.

⁵³ af Schultén 1964, 57.

⁵⁴ af Schultén 1964, 58–59.

Nyfikenhet på Marocko

Efter att *Diana* återvänt till Stockholm den 7 juli 1787 återupptog Schultén sitt kartografiska arbete.⁵⁵ Hans seglats hade dock inte gått den vetenskapliga gemenskapen obemärkt förbi: Carl Christoffer Gjørwell, som hade grundat Uppfostringsällskapet i Stockholm år 1779, närmade sig Schultén efter dennes återkomst genom ett brev. Gjørwell var intresserad av Marockobesökets detaljer och önskade få svar på ett antal frågor för sällskapets tidskrift. Han ber om ursäkt för att han som en främling närmar sig Schultén, men önskar att denne skulle upplysa hans läsekrets om Marocko och dess regering i allmänhet. Dessutom presenterar Gjørwell även sex detaljfrågor som är av speciellt intresse för honom:

- 1) Hvaruti bestodo Presenterne til Käjarsen i Marocco?
- 2) Hvar råkade Öfv. Lieut. Christiernin Hans Barbariska Maj:t?
- 3) Gaf han vår Konung några Presenter tillbaka?
- 4) Capit. Horns Förnamn, som förde Fregatten til Livorno?
- 5) Tog den där om bord några Antiquer eller andra dyrbara Saker för Hans Maj:t?
- 6) Antalet på de Officerare, hvilka följde med såsom Volontairer?⁵⁶

Det verkar dock som om Gjørwell aldrig fick något svar av Schultén; inget svarsbrev finns bevarat i de arkivsamlingar som innehåller brev till Gjørwell och inget koncept för ett svarsbrev står heller att finna i det af Schulténska arkivet. I nummer 52 av *Uppfostrings-sällskapets almänna tidningar*, utkommen den 31 augusti 1787, nämns förvisso fregatten *Dianas* återkomst till Stockholm, men ingen av de frågor som Gjørwell ställde finns besvarade i den korta texten:

Den 11 [juli] återkom til Stockholm Hr *Harald* CHRISTIERNIN, Öfverste-Lieutenant vid Kgl. Amiralitetet och Rid. Af Kgl. Sv. Orden, med Örlogs-Fregatten *Diana* ifrån des Expedition til *Marocco*, dit han förde de af Hans Maj:t skickade Presenter. Han afseglade d. 7 Sept. förl. år ifrån Stockholm och kom d. 23 Jan. til Tanger, samt afreste, beledsagad af Hr Lieutenanten Bar. *Palmqwist* och Fändrikarne Hr. Aug. af *Trolle* och Hr Bar. *Liljencrantz*, inåt Landet, hvar han hos Käjarsen förrättade den sig af Hans Maj:t updragne Beskikning.⁵⁷

Trots att vi utgående från de existerande källorna måste anta att Gjørwell inte fick något svar av Schultén, är det är av betydelse att Gjørwell närmade sig just honom för att samla information om expeditionen. Det är sannolikt att Schultén såsom en utbildad och vetenskapligt inriktad person framstod som ett mer tillförlitligt och observant ögonvittne än de övriga expeditionsdeltagarna. Ur Gjørwells öppna inbjudan att skriva om Marockos regering och seder kan man utläsa ett antagande om att Schultén skulle ha fattat ett allmänt intresse för landet och att han skulle ha varit intresserad av att dela med sig av sina erfarenheter för en större allmänhet. Åtminstone i den självbiografiska levnadsteckningen blir Schulténs beskrivningar av Marocko dock rätt korta och avvisande.

⁵⁵ af Schultén 1964, 63–65.

⁵⁶ Brev från Carl Christoffer Gjørwell d.ä. till Nathanael Gerhard Schultén., s.a., s.l., vol. A:VI, af Schulténska samlingen, Handskriftsavdelningen, Åbo Akademis huvudbibliotek.

⁵⁷ *Uppfostrings-sällskapets almänna tidningar*, nr. 52, 31.8.1787, 423.

Att Schulténs Medelhavsresa var något utöver det vanliga inom hans bekantskapskrets står klart då man undersöker hans personliga brevväxling. Strax efter Schulténs avfärd till Medelhavet skrev Michael Anckarsvärd till honom och bad Schultén skicka nyheter från sin resa om han hade tid att skriva ner dem. Intresset för det fjärran och främmande uttrycks väl genom Anckarsvärds rader om sin då fyraåriga son, Carl Gustaf Anckarsvärd (1782–1865):

[...] till och med min Lilla Calle fatiguerar mig åfta med frågor huru länge Professorn blir bårta? Vart han rest? Vad Maroco är? Vem bor där? M: m.⁵⁸

Även kyrkoherden i Eura och Närpes, professorn i teologi Johan Laihiander (1720–1794) fattade ett intresse för Schulténs reseplan. I ett brev till Schultén, skrivet den 8 april 1788, uttrycker han sin besvikelse över att Schultén inte hunnit besöka honom under sin senaste resa över Kvarken och önskar att han ska göra en visit snarast möjligt:

Då få vij talas vid *de rebus omnibus et nonnullis aliis*: och då få vij här äfven weta huru det står til i Marocco och om några strutsfågels fiedrar ännu finnas där.⁵⁹

Laihiander uttrycker sin saknad som en vän, men hänvisar samtidigt till sitt intresse för nyheter från fjärran länder. Strutsfjädrar hade redan på 1600-talet i blivit en lyximportvara i Europa och en av de centrala exportorterna i Afrika var just Mogador.⁶⁰ De reaktioner som Schulténs vistelse i Marocco gav upphov till hade även en historisk förankring. Marocco, liksom de övriga Nordafrikanska staterna, hade sedan 1600-talet främst varit bekant för den svenska allmänheten genom en omfattande och ökad kaparverksamhet. Fram till Sveriges fredsavtal med Marocco år 1764 var landet vanligt förekommande i såväl svenska sjömansvisor som i kollektinsamlingar för friköpandet av förslavade svenska sjömän. Slavkollektioner var till den grad vardagliga att tiggare i Sverige in på 1770-talet angav anhörigas fångenskap i Nordafrika för att legitimera sin syssla, ett tiotal år efter att det sista fredsavtalet med de nordafrikanska staterna slutits.⁶¹ Det är alltså rimligt att den bild som hade uppmålats av Marocco för de svenska undersåtarna i stort sett var oförändrad ännu kring tiden för *Dianas* resa. Genom sin reseberättelse, sin brevväxling, och möjligtvis genom sina samtal med vänner och bekanta blev Schultén en mellanhand som erbjöd en möjlighet för svenska undersåtar att lära sig om länder som majoriteten av dem aldrig hade möjlighet att besöka själv.⁶²

Schultén som kunskapsbärare

Nathanael Gerhard af Schultén ingick i en exklusiv grupp högt utbildade svenska undersåtar under den andra hälften av 1700-talet. Genom sin delaktighet i såväl vetenskapliga som politiska och militära sammanhang och nätverk fick han den sällsynta möjligheten att besöka Italien och Marocco, länder som för de flesta av hans landsmän främst hörde till myternas och äventyrsberättelsernas värld. Genom Schulténs

⁵⁸ Brev från Michael Anckarsvärd till Nathanael Gerhard Schultén, Sveaborg 4.10.1786, vol. A:XVII, af Schulténska samlingen, Handskriftsavdelningen, Åbo Akademis huvudbibliotek.

⁵⁹ Brev från Johan Laihiander till Nathanael Gerhard Schultén, Närpes 8.4.1788, nr. 15 a, vol. A:IX, af Schulténska samlingen, Handskriftsavdelningen, ÅAB.

⁶⁰ Aomar Boum & Michael Bonine, The elegant plume: ostrich feathers, African commercial networks, and European capitalism, *The Journal of North African Studies* 20:1 (2015), 5–8.

⁶¹ Östlund 2014, 135–140.

⁶² Pratt 1992, 29.

levnadsberättelse får vi en inblick i en personlig reseupplevelse som samtidigt ger uttryck för tidstypiska attityder och uppfattningar; beundrande beskrivningar av Italiens kulturella arv och vetenskapsliv varvas med korta stycken som understryker eländet i Marocko, där de europeiska konsulernas närvaro framstår som nästintill det enda berömvärda. Schulténs reseupplevelse – i sig en produkt av såväl förförståelse som direkta erfarenheter – hade också en viss efterfrågan både bland hans närkrets och i en vidare bemärkelse. Bland annat kontaktades han snart efter sin hemkomst av Carl Christoffer Gjörwell, som ville ge hans eventuella insikter om Marocko större spridning. Trots att både bekanta och främmande personer uttryckte nyfikenhet gällande det som Schultén hade sett och upplevt förblir det oklart till vem, på vilket sätt, och till vilken grad han gav del av sina upplevelser. Det som har överlevt av denna erfarenhet i form av några sidor i hans levnadsteckning, skriven dryga 30 år efter resan, antyder att Schultén knappast talade emot rådande uppfattningar om ett barbariskt och våldsamt Marocko. Då reseberättelsen kopplas till Schulténs brevväxling uppstår dock en fascinerande bild av den resande europeiska vetenskapsmannens roll som kunskapsbärare och auktoritetsfigur under den senare delen av 1700-talet.

Emil Kaukonen

FM doktorand. Åbo Akademi
emil.kaukonen (apud) abo.fi